

фольклорно-етнографічна практика, головним завданням якої є збір найдавніших фольклорних зразків різних жанрів. При Глухівському державному педагогічному університеті створюються проблемно-пошукові та дослідницькі групи, які займаються систематизацією, класифікацією та відновленням найдавніших зразків фольклору. До збиральницької роботи залучаються і студенти інших факультетів. За браком коштів вуз не має змоги (поки що) спрямовувати студентів саме в ті регіони, які найбільш потребують дослідження.

Улітку цього року, на початку липня, була організована експедиція до Нової Слободи (Путівльський район). Студентські групи вивчали діалектну мову горюнів (окрема етнічна спільність Східного Полісся) саме на фольклорних зразках, які збереглися там. Найбільше використана весільно-обрядова пісенність. Так збіглося, що в цей час у сусідньому селі Линове працювала експедиція Московського державного університету, яку очолювала Світлана Толстая, яка має родинні зв'язки з Л. Тол-

стим. Їхню увагу привертала обряди Східного Полісся, невід'ємною частиною яких і був линовський фольклор. Підсумком їхньої експедиції є створення музею поліських етнічних груп. Вони також використовували матеріали архіву м. Путивля (найдавніший фольклорний зразок 1938 року).

Варто наголосити на останній праці, присвяченій Полісся – монографії В. Куриленка “До ареалогії та стратегії північних (поліських) говорів”. Вона присвячена вивченню мовних особливостей полісян. Але за основу взятий знову таки фольклор Полісся.

Традиційним є в м. Кролевіці фестиваль “Кролевецькі рушники”. Це зв'язок традиції і сучасності (народний колектив “Барви” має у своєму репертуарі лише народні пісні свого регіону).

Полісся – цікавий і недосліджений регіон. Але головне питання – не в проблемі дослідження, а в проблемі виведення зібраного матеріалу на науковий рівень і в науковий обіг, для використання широкого кола читачів.

О. Шалак
(Київ)

ДУМА “БУРЯ НА ЧОРНОМУ МОРІ”. ДЖЕРЕЛА Й МОТИВИ

Кобзарство – унікальне явище в історії та культурі України, що вже стало знаковим для землі та народу на цій землі. Закони, особливості цього мистецтва, репертуар кобзарів, їхнє життя, спів, устрій старечого братства довго залишалися без належної уваги дослідників. Як цілісна система, що охоплює безліч аспектів і проблем, кобзарство досі вивчають окремо як історію, як музику, як сюжети дум, псалм та пісень, що виконували українські Гомери.

Думку про те, що кобзарський спів – “Боже слово” (“То серце по волі з Богом розмовля”¹) чи не першим зронив Поет. Ця Шевченкова думка про суть кобзарського мистецтва довго залишалася без уваги. Проте вже П. Житецький – глибокий дослідник і знавець дум – написав про кобзаря, який дивиться на “свою умілість як на діло боголюбиве, що заповідано йому самим Ісусом Христом, котрий по вшесті своєму призначив для ширення свого вчення не самих тільки апостолів, але ще й кривих та сліпих. Він щиро вірить в правдивість всього того, про що співає в своїх псалмах та думах”². У тій же праці вчений

наголосив на великому значенні “старечої братії у формуванні народнопоетичних уяв про життя в християнському напрямку. Серединне становище її між церквою та народом давало їй цілковиту можливість вносити в світогляд народу широкі підвалини для християнської думки...”³.

І вже сучасні дослідники на повен голос можуть говорити про “трактування кобзарсько-лірницької традиції як феномена, передусім – релігійно-духовної традиції українців, як своєрідного і оригінального вияву релігійності нашого народу у своєму фольклорі”⁴. Зрештою, сам народ завжди бачив у кобзарях виразників своєї духовної суті, своєї релігійності, носіїв тієї системи цінностей, де все вимірюється неземними благами. Один із мирових посередників, даючи відповідь на етнографічну програму, твердив, що “із погляду сільського люду лірник – не простий старець-жебрак; він насамперед “нешасний”, “долею призначений на служіння Богу”, “благочестивий сердега”⁵. Кобзарі часто перебували у шпиталях, які влаштовували при монастирях, а пізніше при церквах. П. Єфименко,

який пильно досліджував цю проблему, зауважує, що мешканцями шпиталів були здебільшого каліки, переважно сліпі, із поводирями⁶. “Вони були носіями певних найважливіших символів сільського життя, а саме тих символів, які сьогодні назвали б релігійними чи національними, проте які тоді глибоко вкорінилися в селянську культуру, тобто в християнську культуру, і, як такі, були невід’ємні від повсякденного життя мешканців села”⁷.

Сам устрій цехового кобзарського братства, існування панотчої ради (панотцем у церкві називають священика), виголошення заповіді під час своєрідного ритуалу, який називали “одклінщина”, “визвілка” (“визвілок”) – свідчать про глибоке християнське начало кобзарства як явища. Під час “одклінщин” учень клявся Святою Покровою, Пресвятою Матір’ю Марією та іменами своїх батьків, обіцяв дотримуватися всіх цехових звичаїв, із повагою ставитись до всієї “просящої панібратії”: “По пришествію в царство Боже душа моя хай моле за братію страждаючи, незрячу. Призвані мною святі, ім’я матері-батька, і ви, панотці, будьте свідетелі в присязі моїй. Хрест на міні і совість моя, спасіть мене од іскушення”⁸.

Думу “Буря на Чорному морі” тривалий час вважали за варіант думи про Олексія Поповича. Проте вже К. Грушевська зауважувала, що, крім заспіву і закінчення, у них немає нічого спільного. Ішлося, певно, про те, що дума таки є самостійним сюжетом. Однак за суттю своєю, мотивами, тематикою ці думи справді близькі. Тому в дослідженнях М. Дашкевича, М. Сумцова, О. Потебні, П. Житецького, О. Лісовського, І. Франка, М. Драгоманова, О. Веселовського, О. Міллера, П. Безсонова, М. Халанського, Д. Ревуцького ці думи є часто спільним об’єктом вивчення. “Позбавлена героїко-епічних і міфолого-магічних мотивів, вона (дума “Буря на Чорному морі” – О. Ш.) має дуже простий сюжет на тему народних моральних норм, густо забарвлених християнськими уявленнями”⁹.

Прикметно, що джерела “Бурі на Чорному морі” та думи про Олексія Поповича здебільшого шукали у староруській літературі, легендах про козака Андрія Ляхуту (Лагуту), вміщених у “Записках” П. Могилі та “Небі Новому” І. Галятовського; порівнювали думу із сербською, болгарською, шотландською, данською піснями, із середньовічними легендами, де християнські мотиви аж надто виразні. Дослідники звертали увагу й на те, що дума про

Олексія Поповича перегукується із оповіданням, записаним у житії святого Палладія, яке знаходимо в “Четьях-Мінеях” і “Прологах”, а також моралістичній книзі “Народовешание”. У цьому оповіданні йдеться про судно, яке зупинилося на морі невідомо чому. Люди почали молитися Богові, щоб відкрив їм причину цієї біди. Голос, що лунав із небес, закликав укинути в море Марію – одну із жінок, що була на кораблі. Як виявилось, Марія – дітозгубниця, і шойно її висадили до човна, пошкодувавши кидати в море, як корабель рушив, а Марія зникла в морській безодні.

І. Франко в дослідженні “Розбір думи про бурю на Чорному морі” джерелом думи, найближчим і найбезпосереднішим, вважає біблійне оповідання про пророка Йону. У “Книзі пророка Йони”, що охоплює кілька сторінок у “Старому заповіті”, йдеться про чоловіка, обраного Богом на проповідника і втеклого “з-перед Господнього лиця”, та гнівом Господнім переслідуваного. Бог призначив Йону проповідувати в Ніневії, та він не послухав наказу Господнього і кинувся морем перепливати до Таршішу. Тоді Господь наслав на море велику бурю. Моряки злякалися – і закликали на поміч кожен своїх богів. Проте буря не стихала. “І сказали вони один одному: “Ідіть, і киньмо жеребки, та й пізнаємо, через кого нам оце лихо”. І кинули вони жеребки, і впав жеребок на Йону”¹⁰. Таким чином, Йона, вкинений у водну безодню, опиняється в череві риби, а море нарешті заспокоюється. І тільки після покаянної молитви “Господь звелів рибі – і вона викинула Йону на суходіл”¹¹.

Мотив бурі на морі знаходимо і в одній із християнських святоотецьких книг – “Пролозі” за 26 січня. Йдеться про двох братів-отроків, яких батьки відряджають морем на навчання. “Під час плавання по морю раптом здійнялась страшна буря; корабель, на якому плили Аркадій та Іоан, розбився об підводну скелю; більшість із тих, хто перебував на кораблі, загинули; опинилися в морі і брати, діти Ксенофонта і Марії, але чудом і Божим промыслом розбурхане море викинуло отроків на берег у різних місцях ледве живими”¹².

Покаяння у гріхах – чи не основний мотив думи¹³. За канонами православної церкви, покаяння – початок духовного життя. У моральних правилах св. Василя Великого сказано: хто вірує в Господа, мусять перш за все розкаятись, як проповідував Іоан, і згідно з проповіддю Самого Господа Ісуса Христа. Бо ті, що сьогодні не

розкаються, осуджені будуть більше, ніж ті, що осуджені до Євангелії.

“Із того часу Ісус почав проповідувати й промовляти: Покайтеся, бо наблизилося Царство Небесне!”¹⁴.

Антоній, митрополит Сурожський, зазначає, що “покаяння – це не тільки жаль за тим, що ми вчинили несумісного з нашим людським достоїнством і з тією любов’ю, яку Бог до нас почуває; покаяння в тому, щоб, усвідомивши це, постійно виправляти своє життя... постійно знову знаходити втрачений або знехтуваний нами шлях”¹⁵.

У різних варіантах думи “Буря на Чорному морі” кількість гріхів різна. Чи не найбільше їх у варіанті, записаному П. Чубинським і О. Русовим від Остапа Вересая:

Що як ми у охотне військо виражалися,
То од отця, од матки прощення не приймали,
Да й старую матусю ми од себе а й стременими
одпихали;

То то же ми собі превелику гордість мали:
Старшого брата у себе за брата не мали,
Сестру середульшу марне зневажали,
Блиькому сусіді хліба і солі ізбавляли;
То же ми собі превелику гордість мали:
Проти Божих церков їжджали,
Шличків із голов не здиьмали,
На своє лице хреста не клали,
Милосердного Творця на поміч не призывали,
Да по улицях кіньми вигравали;
Да проти себе нікого не стрічали,
Діток малих кіньми розбивали,
Кров християнську на сиру землю проливали!¹⁶

Чи не найстисліше брати переповідають свої гріхи у варіанті, записаному В. Горленком від Ф. Баші:

Бо ми себе не гаразд починали,
Свою добру волю мали,
По юлицям кіньми гуляли,
Старих людей зневажали
І малих дітей кіньми потурчали!¹⁷

Цікаво, що сім головних гріхів, визначених православною церквою (1. Гордість; 2. Ненаситність; 3. Нечистота (тіла й душі); 4. Ненависть; 5. Обжерливість і пиятика; 6. Гнів; 7. Ліниство)¹⁸ майже повністю відповідають гріхам, в яких сповідаються один перед одним брати: вони каються в зарозумілості, непошані до роду та сусідів, невір’ї (“На своє лице хреста не клали”¹⁹), гультайстві і пиятиці (“Не питали церкви святої, да питали корчми нової”²⁰), проливанні невинної християнської крові (хоч ніде не йдеться про смерть дітей). Зрештою, вони винні вже в тому, що пішли до війська обое, адже батько-мати дозволяли йти тільки одному, іншому – залишатися дома при них.

Аналізуючи гріхи Олексія Поповича, що, як і брати із “Бурі на Чорному морі”, зневажав батька-матір, конем топтав дітей на вулиці, М. Сумцов зауважує: “Західні варіанти щодо гріхів грубіші від малоруських: у болгарському Станкович Дука вбиває матір, у шотландському є натяк на кровозмішання, в малоруських все обмежується або тим, що Олексій лаяв своїх батьків, або ж, щонайбільше, відштовхував їх стременом в груди при виїзді з дому”²¹. Учений, однак, припускає, що Олексій Попович причетний і до вбивства, оскільки “конем топтав дітей на вулиці”. Провини Олексія Поповича ускладнюються ще й тим, що він “читає святе письмо” та інших на все добре наставляє, проте сам грішить безбожно.

Як засвідчує листування К. Грушевської та В. Кравченка з приводу народних ритуалів виходу в море, внутрішня сутність думи про Олексія Поповича сприймалася і як застереження проти порушення моральних принципів народного життя. У матеріалах, надісланих В. Кравченком К. Грушевській, зазначено: “...виїжджаючи в море по рибу чи то на суда взагалі йшли, то перед тим постились й сповідались”²². Не можна було виходити в море п’яним і не помирившись із ворогами (існував цілий обряд прощання із поклонами та завершальними словами: “Бог простить...”), не слід було виїздити тоді, коли за календарем день пам’яті мученика, перед тим, як рушати, читали “Отче наш...” або “молитву хотящему от’їхати в путь...”, щасливим днем для виходу в море вважали неділю. Перехрестившись три рази, окремо зверталися до св. Миколая з проханням, аби він захистив від нещастя й усілякої напасті. Коли ж на морі застає буря, то не годиться хвилюватися: “Всякий стає на молитву, й кожен молиться сам за себе, але з повним сумлінням. А щоб у наступнім часі не бути лякливим, всяке стоїть на призначеному йому місці, згідно його безпосередніх обов’язків на судні (човні й т. п.) й сміливо дивиться “смерті в очі” й слухає приказань свого отамана”²³. Буває так, зазначає оповідач, що буря зриває судно з якоря і кидає його на протилежний берег або скелі, тоді люди “гинуть роями з човном”. Затихає ж буря через те, що потерпілі щиро моляться.

Проте найбільшим гріхом у усіх варіантах постає образа матері, що визначено було, з одного боку, високим суспільним статусом матері в українців, з іншого – однією із заповідей Божих: “Шануй свого батька

та матір, щоб довгі були твої дні на землі!"²⁴. Заповідь цю, очевидно, добре знали і дотримувались її самі кобзарі: дістаючи "визвілку", вони клялися іменами своїх батьків. Пошанування батька-матері, з іншого боку, належить до тієї системи неписаних законів, які витворює кожен народ, закріпивши їх у звичаях, обрядах, у системі уявлень про світ, зрештою, в усній народній творчості.

"Шанобливе ставлення до батьків, взагалі до старих людей, є ... універсальним законом, ментальною рисою українського народу і критерієм духовної цінності людини. Мотив материного і батьківського благословення як гарант козацького щастя і навіть самого життя проходить наскрізним не лише у думках..."²⁵. Доречним тут буде згадати прислів'я "Материна молитва на морі рятує, а прокляття і в калюжі топить"; "Нема цвіту над маківку, нема роду над матінку"; "При сонечку тепло, при матінці добре"; "Батько добрий до дітей, а Бог до людей"²⁶; метаморфози (перетворення в каміння, дерева, птахів) проклятих батьками дітей, що відображено в баладах, легендах, казках. А в окремих колядкових сюжетах та псалмах непоштивість до батька-матері наближає кінець світу, є однією із його ознак. Темі поваги до матері, шанобливого ставлення до неї присвячено й думи "Про вдову і трьох синів" та "Івась Удовиченко, Коновченко".

"Зважаючи на беззахисне становище матері-вдови, творці дум піднімають свій голос задля відновлення моральних прав її на увагу до неї з боку дітей її. В ім'я християнської правди вони нагадують їм про всемогутність материнської молитви, материнських сліз..."²⁷. Сучасні дослідники²⁸ вбачають у мотиві пошанування батьків безпосередній зв'язок із культом предків, не відкидаючи, проте, і впливу християнської поезії. Цей вплив, зважаючи на саму сутність кобзарського мистецтва, видається значно сильнішим. У думі "Буря на Чорному морі" йдеться не тільки про силу "отцевої-матчиної молитви", але й про силу покаяння. Саме чистосердне розкаяння в гріхах, визнання вчиненого гріхом, осмислення (чи то пак, хвилиenne осягнення під час бурі, захлинаючись у солоних хвилях Чорного моря) содіяного – і жах від то-

го, а також звернення до Бога, згадка про чинність "отцевої молитви і пані матчиної" рятує братів від смерті. Про силу молитви і покаяння твердить "Новий заповіт", святоотецькі писання, численні передання, знані "людом християнським", "народом хрещеним" із "Прологів", "Житій святих": "Ось яка велика сила молитви і покаяння!"²⁹ Про це, власне, і дума:

Счастливий той, панове молодці,
Чоловік на світі буває,
Котрий чтить отця и неньку поважас.
Отцева молитва и паниматчина
И из супротивной хвили визволяє³⁰.

Задля головної ідеї існує в думі й епізодичний образ "чужого-чужениці", присутній у кількох варіантах. Безрідний сирота, він разом із братами чекає своєї погибелі під час бурі. Та, на відміну від них, що можуть попросити прощення один в одного, звернутися до материної молитви, "безродний і безплеменний" не має "с ким прощання прийняти", його нікому рятувати. Доля цього сироти не до кінця зрозуміла, можна тільки здогадуватись про його загибель зі слів братів, що прибули "меж народ хрещений" і розповідають батькам:

Добре, панотче и паниматко, на синім морі гуляти,
Тільки не добре чужому чужениці померати,
Тому ни с ким прощання прийняти, –
На чужині порятунку дати"³¹.

Багато в чому образ "чужого-чужениці" перегукується з образом молодшого брата ("пішого пішаниці") у "Думі про втечу трьох братів з города Азова, з турецької неволі". Обидва герої упосліджені, забуті людьми і Богом, приречені. І той, і інший – "чужі" для братів, один – по крові, інший – через свої риси душевні: доброту, смирення, інакше ставлення до людей. Умотивовано ж загибель обох по-різному: перший гине через те, що нікому за нього помолитися, другий помирає, покинутий братами на вірну смерть.

М. Сумцов зазначав, що вся сила думи "Буря на Чорному морі" "в покаянні на морі під час бурі"³², у зіставленні, так би мовити, зовнішньої бурі на морі та бурі душевної, що змушує каятися, просити прощення. Саме це надає думі характеру історичного, національного та релігійно-морального.

¹ Шевченко Т. Перебендя // Повне зібрання творів у 20 т. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 46.

² Житецький П. Про українські народні думи. – К., 1919. – С. 107.

³ Там само. – С. 108.

- ⁴ Хай М. Лірнищка традиція як феномен української духовності // Родовід. – № 6. – 1993. – С. 41.
- ⁵ Сумцов Н. Ф. Изучение кобзарства // К. ст. – Октябрь. – Т. 87. – 1904. – С. 16.
- ⁶ Ефименко П. Шпитали в Малороссии // К. ст. – Апрель. – Т. 5. – 1883. – С. 722.
- ⁷ Нолл В. Моральний авторитет та суспільна роль сліпих бардів в Україні // Родовід. – № 6. – 1993. – С. 18.
- ⁸ ІМФЕ, ф. 8–4, од. зб. 338, арк. 54. Дніпровський Ф. Розповіді, пісні (без мелодій), думи.
- ⁹ Плісецький М. Українські народні думи. Сюжети і образи. – К.: УКСП “Кобза”, 1994. – С. 33.
- ¹⁰ Біблія. Книга пророка Йони. – 1; 6.
- ¹¹ Там само. – 2; 11.
- ¹² Пролог в поучениях и рассказах. – М.: Фонд “Благовест”, 1997. – С. 58–59.
- ¹³ О. Грабович, застосовуючи антропологічний підхід, вбачає в покаянні “акт пониження”, перехід через “межовий стан” під час ініціації. Дослідниця, очевидно, має рацію, коли твердить: “Акт пониження необхідний, і його треба пам’ятати, щоб не допустити зловживання владою після того, як буде досягнутий або повернутий вищий статус. Він може набирати форми колективного покаяння (“Дума про Олексія Поповича”), коли козаки під час бурі, яка загрожує їхньому життю, каються у гріхах” (Грабович О. Думи як символічний код переказу культурних цінностей // Родовід. – № 5. – 1993. – С. 36). Ми ж спробуємо глянути на “покаяння” як на поняття християнське, один із найосновніших, найґрунтовніших постулатів православної віри.
- ¹⁴ Біблія. Мф. – 4; 17.
- ¹⁵ Антоний Митрополит Сурожский. Человек перед Богом. – М.: Паломник, 2000. – С. 151–152.
- ¹⁶ Записки Юго-Западного отдела императорского Русского географического общества. – Т. 1 за 1873 год. – К., 1874. – С. 4.
- ¹⁷ Українські народні думи. Текст і вступ К. Грушевської. – Т. 1. – Харків, 1927. – С. 157–158.
- ¹⁸ Український православний молитовник. – К.: Хрещатик, 1992. – С. 35.
- ¹⁹ Записки Юго-Западного отдела императорского Русского географического общества. – Т. 1 за 1873 год. – К., 1874. – С. 4.
- ²⁰ Дума о буре на Черном море // Записки о Южной Руси. Издал П. Кулиш. – Т. 1. – СПб., 1856. – С. 31.
- ²¹ Сумцов Н. Дума об Алексее Поповиче // К. ст. – Т. XLIV. – 1894. – С. 16.
- ²² Шевчук Т. Листування Катерини Грушевської і Василя Кравченка з приводу дослідження українського народного епосу (“Думи про пригоду на морі Поповича”) // НТЕ. – № 4. – 1996. – С. 78.
- ²³ Там само. – С. 78.
- ²⁴ Біблія. Друга книга Мойсеєва: Вихід. – 20; 12.
- ²⁵ Таланчук О. М. Неписані закони народної моралі в українських думах // Українознавство – наука самопізнання українського народу. Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції. – К., 2001. – С. 112.
- ²⁶ Мудре слово. Прислів’я та приказки в говірках Нижньої Наддніпрянщини / Зібрав і впорядкував В. Чабаненко. – Запоріжжя, 1992. – С. 8, 82.
- ²⁷ Житецкий П. Мысли о народных малорусских думах. – К., 1893. – С. 159.
- ²⁸ Див. згадану вище статтю О. М. Таланчук “Неписані закони...”. – С. 114.
- ²⁹ Пролог в поучениях и рассказах. – С. 16.
- ³⁰ Лукашевич П. Малороссийские и червонорусские народные думы и песни. – СПб., 1836. – С. 63.
- ³¹ Там само. – С. 63.
- ³² Сумцов Н. Дума об Алексее Поповиче. – С. 19.

Т. Шевчук
(Київ)

“ЕТНОГРАФІЧНИЙ ВІСНИК” ВУАН В ОЦІНЦІ ЛЕНІНГРАДСЬКИХ УЧЕНИХ 20–30-х рр. ХХ ст.

На початку 20-х рр. ХХ ст. в Ленінграді виникла значна кількість громадських об’єднань і наукових товариств з вивчення української культурної спадщини. 25 грудня 1921 року група петроградських учених заснувала Товариство прихильників (з 1923 р. – дослідників) української історії, письменства та мови. Цю культурно-просвітницьку і науково-дослідну громадську установу очолив академік Російської і Укра-

їнської АН Володимир Миколайович Перетц. Одним із фундаторів Товариства був Павло Костянтинівич Сімоні (1859–1939), член-кореспондент Російської АН, на світоглядні орієнтири якого істотно вплинули академіки А. Ю. Кримський та М. Ф. Сумцов. У спеціальному зошиті П. Сімоні зберігав рукописні автобіографії В. М. Перетца та В. В. Білого. Серед членів-фундаторів Товариства були академіки В. І. Вернадський,